

CIVITAS - MUNICIPIUM LOPSICA

MIROSLAV GLAVIČIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 904"652"(497.5 Sv. Juraj):711.43
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno: 1996-12-05
Received

Autor u članku, na temelju podataka iz literature i vlastitih zapažanja na terenu, opisuje dosad registriranih 12 gradinskih naselja (7 nedovoljno poznatih u arheološkoj literaturi), koje su tijekom željeznog doba nastale na pogodnim mjestima u blizini ili u nešto široj okolici Sv. Jurja. Ta gradinska naselja, koliko je to bilo moguće, poslužila su autoru da na konkretnom primjeru prati proces nastajanja teritorijalne zajednice (*civitas*), čije je središte bilo na Gradini u Sv. Jurju. To središte (*oppidum*) spominje se u antičkim pisanim izvorima kao *Lopsica* i u rimsko doba postaje *municipium*, koji je i epigrafički potvrđen. Na temelju onomastičke analize natpisa, autor zaključuje da u upravnoj i gospodarskoj strukturi municipija vodeću ulogu ima domaći romanizirani povlašteni sloj. I *civitas* i *municipium* imali su teritorij koji je osim priobalja obuhvaćao i prostor koji se duboko prostirao u unutrašnjost Velebita. Na temelju konfiguracije terena i analogija određen je teritorij municipija koji je mogao imati površinu od cca 170 km². Zbog izuzetno povoljnih prirodnih čimbenika Lopsika je tijekom svoga postojanja, kao središte svoje zajednice u željezno ili rimsko doba, imala značenje koje je vjerojatno nadilazilo uske lokalne okvire. Krajem antike Lopsika nestaje s povijesne scene, a novo naselje koje nastaje tek u srednjem vijeku naziva se kao i danas Sv. Juraj.

Sv. Juraj, podvelebitsko mjesto smješteno na obali 9 km južnije od Senja, već od kraja 19. st. poznat je u arheološkoj literaturi kao nalazište predmeta iz kasnog brončanog doba, željeznog doba i antike. Zahvaljujući djelovanju Gradskog muzeja u Senju, odnosno djelovanju njegova ravnatelja prof. Ante Glavičića, osobno i uz pomoć suradnika, naše su spoznaje o arheološkoj problematici znatno potpunije. Svakako da su u tome pridonijeli i drugi naši eminentni znanstvenici koji su se u svojim raspravama, čije su teme posvećene problematici šireg, napose jadranskog područja, izravno ili neizravno doticali i pitanja povezanih s arheološkom problematikom Sv. Jurja. Sve te spoznaje

nastojali smo ujediniti u ovom članku, dodajući i osobna zapažanja s terena i vlastite prosudbe, čiji je glavni cilj da se na konkretnom primjeru pokaže proces grupiranja više željeznodobnih naselja u teritorijalnu zajednicu (*civitas Lopsica*) čije je središte bilo u današnjem Sv. Jurju, a koje u rimsko doba postaje *municipium Lopsica*.

Na lokalitetu Dražica pronađen je brončani krivi nož s punom ručicom. Slični veliki brončani noževi poznati su u arheološkoj literaturi, prema najvećem i najreprezentativnijem, kao noževi tipa Sv. Juraj i datiraju se u kasno brončano doba.¹ Nalaz tog noža, kao i nalazi ulomaka keramike, dokaz su da u današnjem Sv. Jurju život započinje u kasno brončano doba. Međutim, nalazi s nešto šireg prostora pomiču tu granicu sve do eneolitika. Naime, u Krasnu i Hrmostinama slučajno su pronađene dvije kamene sjekire izrađene glačanjem vulkanskog kamena dijabaza.² Ovakav tip kamene sjekire s probušenom cilindričnom rupom za nasad, čiji je donji dio s ravnom oštricom spljošten, a gornji, koji je služio za udaranje, zaravnjen, pojavljuje se u unutrašnjosti već od srednjeg i kasnog eneolitika, a na području Jadrana najranije se može datirati u stariji eneolitik.

Za razliku od glačanih kamenih sjekira-čekića, koji se datiraju u početak eneolitskog razdoblja, njegov kraj obilježava pojava predmeta od bakra. Koliko smo uspjeli pronaći u dostupnoj literaturi, na području sjevernog Jadrana poznata su samo četiri predmeta od bakra, a među njima su dva iz Lukova. Godine 1895. slučajno je pronađena bakrena sjekira koja pripada tipu bojnih sjekira s jednom oštricom i cjevastim produženjem za držalo.³ Takav tip sjekira, uz lepezaste ravne sjekire, predstavlja završni tip masivnog brončanog oružja kasnog eneolitika, čijom evolucijom nastaju bojne sjekire razvijenog brončanog doba. Iz Lukova potječe i jedan slučajni nalaz bakrenog predmeta pronađen u blizini gradine Klise.⁴ Riječ je o nedefiniranom 30-ak cm dugom predmetu za kojega možemo pretpostaviti da je poluproizvod koji je trebao poslužiti za izradu noža, koplja ili možda nekog drugog duguljastog predmeta.

Ne upuštajući se u detaljnu analizu ovih eneolitskih i bakrenih predmeta, što nije ni tema članka, zadovoljit ćemo se zaključkom da oni, iako se radi o slučajnim nalazima, nepobitno dokazuju nazočnost čovjeka na ovom prostoru već od eneolitika i, istodobno ističući jaku gospodarsku, vjerojatno stočarsku, podlogu, ukazuju na moguća naselja koja bi se morala potvrditi i arheološkim istraživanjima.

Spomenimo još da su u spilji Separovači kod Donje Klade sondažnim istraživanjem izdvojeni ulomci keramike srednjeg i kasnog brončanog doba.⁵

Prema opće prihvaćenom mišljenju kulturno razdoblje željeznog doba započinje nakon trećeg vala panonsko-balkanskih seoba krajem 10. ili početkom 9. st. pr. Krista. Početkom toga doba završen je proces narodnosnog i kulturnog oblikovanja Liburna i Japoda, "ilirskih" plemena za koja se drži da im je etnički moglo pripadati podvelebitsko stanovništvo, dakle i željeznodobno stanovništvo na

¹ D. GLOGOVIĆ, 1989, 16; D. GLOGOVIĆ, 1992, 23-27, T. I.

² A. GLAVIČIĆ, 1966, 390-391; A. GLAVIČIĆ, 1967-68, 5-7.

³ J. BRUNŠMID, 1902, 46, 57.

⁴ A. GLAVIČIĆ, 1966, 395.

⁵ S. FORENBAHER, 1991, 217-225.

prostoru današnjeg Sv. Jurja i okolice, a na ranijim kasnobrončanodobnim tradicijama i pod novim utjecajima, samostalno se razvijaju dvije srodne, istodobne, ali i po nizu posebnosti različite kulture - liburnska i japodska kultura željeznog doba.

Osnovni tip naselja tijekom čitavog razdoblja željeznog doba su gradine. U literaturi su do sada sa šireg područja Sv. Jurja opisana ili samo spomenuta sljedeća gradinska naselja: Gradina i otočić Lisac - Sv. Juraj, Jablanova - Rača, Čelinka - Žrnovnica, Zagon - Žrnovnica, Brinovača - Seline, Klisa - Lukovo, Glavičica - Lukovo, Gredina - Ažić Lokva, Lisac - Krasno, Torina - Kalić.⁶ U sklopu redovitog obilaska terena koja organizira Gradski muzej u Senju godine 1995. otkriveno je gradinsko naselje Samograd iznad Sv. Jurja, a godine 1996. i manje gradinsko naselje u Gornjim Volaricama u zaseoku Krstače podno prijevoja Oltari. Tijekom rekognosciranja prikupljeni su dodatni podaci i o gradinama koje do sada nisu bile opisane u stručnoj literaturi. Dakle, ukupno je do sada otkriveno 12 gradinskih naselja koja su po svojoj prilici ulazila u teritorij zajednice čije se središte nalazilo u Sv. Jurju i koju smo, prema spomenu naselja u pisanim povijesnim izvorima, nazvali *civitas Lopsica*. Treba napomenuti da taj broj nije konačan jer prikupljene indicije o ubikaciji još nekoliko naselja ove zajednice treba potvrditi hodološkim istraživanjem na terenu.

U nastavku ćemo dati kratki opis navedenih gradinskih naselja temeljen na podacima iz literature, odnosno prikupljenima vizualnim pregledom svake pojedinačno.

Na južnoj strani današnjeg mjesta Sv. Juraj nalazi se brijeg kojeg nazivaju Gradina (Karta I, 1; T. I, 1).⁷ Ime je dobilo prema ostacima neizgrađenog mletačkog bedema iz 17. st. Sa sjeveroistočne strane prilaz brane strme litice, a naselje se prostiralo na jugozapadnom obronku koji seže sve do mora, odnosno na sjeverozapadnom obronku prema porušenoj gotičkoj crkvi Sv. Filipa i Jakova i današnjoj luci. Gradnjom Jadranske magistrale, a najviše otvaranjem kamenoloma na Gradini za potrebe lokalne gradnje, jer je ovaj iako jako tvrd kamen ipak podesan za klesanje, izvršena je znatna devastacija. Intenzivnom gradnjom obiteljskih kuća na obronku uz more kao i širenjem samoga mjesta prema Gradini, promijenjena je vizura i s drugog kraja, pa se Gradina, gledajući iz mjesta, čini manjom nego što je to zapravo bila. Pri ovom opisu valja se prisjetiti i činjenice da se morska razina od rimskog doba do danas podigla za cca 2 m. Dakle, dobar dio prostora prema otočiću Liscu bio je kopno, a preostali dio bio je pličak koji se mogao lako zatrpati i tako spojiti otočić s kopnom. Pretpostavku o posebno izrađenoj prevlaci koja je povezivala otočić s kopnom nisu potvrdila ovogodišnja hidroarheološka istraživanja.⁸ Nasipavanje je moglo biti u funkciji zaštite luke od udara juga, a ne nikako zbog povezivanja dvaju naseobinskih dijelova naselja, jer otočić jako izložen vjetrovima ni u to doba nije bio podesan za stanovanje. Otočić

⁶ Pregledno o tim i drugim podvelebitskim gradinskim naseljima: M. GLAVIČIĆ, 1993, 97-103; M. GLAVIČIĆ, 1995, 215-222.

⁷ A. GLAVIČIĆ, 1966, 393-394.

⁸ U suradnji Gradskog muzeja Senj i Arheološkog muzeja u Zadru hidroarheološka istraživanja u podmorju Sv. Jurja vodio je Smiljan Gluščević, kustos i hidroarheolog u Arheološkom muzeju u Zadru, koji će posebnim izvješćem dati prikaz dobivenih rezultata.

je imao veću ulogu kao strateško mjesto koje je zbog lakše obrane ulijevalo dodatnu sigurnost stanovnicima ovog željeznodobnog naselja. Suprotno, da je bio povezan s kopnom, iako ni to u potpunosti ne odbacujemo, izgubio bi dio svojega strateškog značenja. Na Liscu se još i danas mogu nazrijeti neznatni ostaci suhozidnog bedema i u škrapama sporadično ulomci željeznodobne i rimske keramike. Bez obzira je li otočić bio spojen s kopnom ili ne, moramo ga tretirati kao sastavni dio naselja.

Prije spomenutih građevinskih radnji na Gradini se nailazilo na obilje željeznodobne i rimske keramike. Danas se nešto više ulomaka nalazi samo na sjeveroistočnom obronku i to uz spomenuti mletački bedem koji je tu zaustavio eroziju⁹ i u moru, baš na potezu uz obalu koji je okrenut prema otočiću. Posebnu zanimljivost među keramičkim nalazima s Gradine predstavljaju cilindrični predmeti s po tri stožaste nožice.¹⁰ Izrađeni su od gline crvenkaste boje pomiješane sa sitnijim i krupnijim zrcima kalcita. Ručno su oblikovani pa svaki pokazuje određene razlike u veličini i obliku. Gornji dio je malo proširen i udubljen tako da je mogao služiti kao neka vrsta stalka za posudu ili slično. Svi su pronađeni u moru između obale i otočića Lisca, a takvi predmeti poznati su još samo s Gradine u Donjoj Prizni. S obzirom na mjesto nalaza i način izrade uvrštavamo ih u materijalnu kulturu željeznog doba podvelebitskog stanovništva, a budući da im je teško pronaći praktičnu primjenu u domaćinstvu onda im namjenu, što je često u takvim slučajevima, povezujemo uz kult. Ostali ulomci keramike najvećim dijelom pripadaju uobičajenoj tzv. gradinskoj keramici. Dio usitnjenih ulomaka može se s velikom vjerojatnošću pripisati importiranoj keramici s prostora Italije čija pojava ovdje, zbog izuzetnog trgovačkog značenja naselja, nije upitna. Trgovačko značenje osobito naglašavaju nalazi ne samo dijelova već i cijelih amfora od grčko-italjskog tipa do uobičajenih i najbrojnijih tzv. sjevernojadranskog tipa i najmlađih kasnoantičkih tipova. Pronađeni su u znatnijem broju u podmorju ispred Sv. Jurja i oko otočića Lisca, ali i duž cijele obale južnije prema Lukovu i dalje, odnosno sjevernije prema Kaliću i dalje. O nalazima iz rimskoga doba pronađenim u Sv. Jurju bit će govora kasnije, a ovdje još spomenimo dva slučajna nalaza nekoliko nakitnih predmeta (spona), koji upotpunjuju sliku o životu i kulturnoj pripadnosti stanovnika ovog željeznodobnog naselja.¹¹

Pri opisu ovog naselja valja se osvrnuti na još nekoliko čimbenika koji su bili presudni za odabir mjesta i njegov razvoj u središte zajednice. Dostatna količina vode presudna je za opstanak stanovnika, a nje je - premda se radi o krševitom terenu, i u podnožju naselja i na nekoliko mjesta u neposrednoj blizini - bilo i više nego dovoljno. O strateškim prednostima Gradine i otočića već je bilo riječi, a smještaj na obali mora, sa zaštićenom lukom od sjevernih i južnih vjetrova, podno planinskog prijevoja Oltari preko kojeg vodi relativno povoljan uspon na prostor Like, te blizina otoka Krka i Raba, govori o izuzetno povoljnom prometnom položaju. Dodajući ovomu i činjenicu da su ovdje klimatske prilike znatno bolje nego npr. u Senju, te bogate šume i tereni povoljni za ispašu stoke,

⁹ Malo iznad mletačkoga bedema uočava se potez suhozida koji bi mogao predstavljati danas jedini vidljivi trag željeznodobnog bedema.

¹⁰ A. GLAVIČIĆ, 1967-68, 30-33.

¹¹ T. TEŽAK-GREGL, 1983-84, 1-6; D. GLOGOVIĆ, 1989, 29-30, 34.

čini se da je Lopsika bila unaprijed preodređena da postane središte svoje zajednice koju su zbog velikog trgovačkog značenja poznavali antički pisci i zabilježili njezino ime u najstarijim moreplovima i opisima jadranske obale. Čak, zbog navedenih činjenica, možemo pretpostaviti da je značenje Lopsike u neko doba prapovijesti bilo ako ne veće a ono barem ravnopravno Seniji, koja će u protohistorijsko, a napose u rimsko doba, svojim značenjem ne samo potisnuti nego i ograničiti značenje Lopsike na isključivo i samo lokalno.

Već na oko 500 m južnije od Gradine u Sv. Jurju, uz obalu mora između uvala Jablanova i Rača (ponad današnjeg autokampa), nalazi se sljedeće željeznodobno naselje (Karta I, 2). Za razliku od svih drugih gradina ovog područja ova je tzv. dvojna. Naime, između dva uzvišenja, malog, koji čini krajnji istočni, i znatno većeg (59 m), koji čini krajnji sjeverni ugao, oblikovano je naselje koje se terasasto pruža prema moru. Između ove dvije krajnje točke u dužini od stotinjak metara proteže se čvrsti suhozidni bedem koji brani lako pristupnu sjeveroistočnu stranu naselja. Na ovom potezu bedem je sačuvan mjestimice u visinu i do 1,5 m (širina preko 1 m). U naselje se ulazilo na krajnjem istočnom uglu, gdje se još uvijek naziru tragovi pristupnog puta, tj. na spomenuto manje uzvišenje koje je, s obzirom na ulaz i blagi prilaz, moglo biti uređeno kao malo utvrđenje. No kako je ovdje prvotni bedem najlošije sačuvan, jer je kamenje poslužilo za gradnju dvaju bunkera u II. svjetskom ratu, ne možemo biti sigurni radi li se doista o malom utvrđenju ili se takav dojam stječe zbog izgradnje spomenutih bunkera. Na rubu jugoistočne strane naselja nalaze se ostaci suhozida, koji je više imao ulogu zaštite od vjetrova nego obrane od neprijatelja, jer su strme i velike stijene jaruge po kojima je uspon nemoguć bile i više nego dobra prirodna obrana duž cijele strane. Na suprotnoj sjeverozapadnoj strani bedem opasuje glavicu, čineći je tako glavnim strateškim dijelom naselja, te se pruža prema moru. Kasnije su ovdje bili uređeni vrtovi pa ne znamo koliko se naselje pružalo prema moru.

Držimo da zbog blizine svetojurske Gradine ne treba dvojiti o pripadnosti stanovnika ovog naselja Lopsima.

Između uvale Žrnovnica sa sjeverne i uvale Duboka s južne strane nalazi se dugačka punta koju nazivaju Čelinka (Karta I, 3; T. III, 1). Na najvišem dijelu Čelinke ustanovljeno je gradinsko naselje s akropolom i terasama prema moru na jugozapadnoj strani. Vrh je neveliki zaravnjeni elipsoidni plato, nepristupačan sa svih strana i branjen jakim bedemom. Malo uzvišenje na jugoistočnoj strani platoa (90 m nadmorske visine) pruža dodatnu fortifikacijsku vrijednost ovom obrambenom dijelu naselja (akropola).¹² Zbog izloženosti vjetru akropola nije služila za stanovanje. Za tu namjenu, budući da je prilična strmina obronka, posebno su klesanjem stijena i podzidima napravljene četiri terase na jugozapadnoj strani. Danas je teško raspoznati je li se naselje koristeći položiti tereni pružalo i dalje prema moru. Sve je obraslo u šikaru, ali se na terasama ipak mogu raspoznati ostaci nastambi sa zidovima od većeg kamena uz korištenje stijena za stražnju stranu. Četvrta terasa naselja nalazi se na blažem nagibu i tu je, kako se čini bio ulaz u naselje. Put do naselja nazire se s jugoistočne strane Čelinke. Iz njena

¹² Na suprotnoj strani platoa veliko kamenje širokog bedema iskorišteno je za gradnju bunkera u II. svjetskom ratu.

podnožja moglo se kretati sjeveroistočno prema zaseoku Šarinac, gdje se put račvao sjeverno prema Žrnovnici a istočno prema Zagonu, ili južno prema uvali Duboka. I na akropoli i na terasama, osobito na dijelovima urušenih podzida nalazi se veća količina ulomaka željeznodobne keramike. Ostaci kuća, brojni ulomci keramike, vrlo dobar strateški položaj, ujatnost terasa, more i obilje vode u obje uvale, razlozi su zbog kojih sa sigurnošću možemo zaključiti da se radi o trajnom naselju koje je u hijerahiji naselja zajednice moralo imati važnu ulogu.

Spomenutim putem od zaseoka Šarinac prema istoku, blagim usponom uz brižno ograđene prostrane vrtove, dolazi se do Zagona, smještenog u neposrednoj blizini Jadranske magistrale (Karta I, 4). Zagon je uzvišenje kojega s istočne, južne i zapadne strane opasuje duboka jaruga koja se od uvale Duboka pa sve do tuda usijeca u kopno. Unatoč velikoj stmini stijena jaki suhozid, kojega zbog širine i velikih kamenih blokova moramo zvati bedemom, zatvarao je u polukrugu sjeveroistočnu stranu. Na krajnjem južnom i zapadnom uglu uzdižu se po dvije glavice. Između njih, na jugozapadnoj strani, nismo uočili trag bedema. Pristup je bio moguć samo sa sjeverne strane, no tu je bedem slabo sačuvan. Za obilaska Zagona nismo uočili tragove nastambi, a nismo pronašli ni ulomke keramike. Erozijska je bila tako jaka da se danas vrlo teško probijati kroz stijenje i duboke škrape na sjeveroistočnoj strani Zagona. Između toga stijenja i spomenutih glavica nalazi se mala udolinica, koja je mogla služiti kao prostor za stanovanje. Međutim, zbog gustog raslinja na tom dijelu pregled je bio nemoguć pa nismo uočili tragove nastambi. Za očevida, iz istog razloga, nismo pronašli niti jedan ulomak keramike. Radi li se stoga tu o željeznodobnom naselju? Na to pitanje za sada sa sigurnošću ne možemo odgovoriti. Mišljenja smo, s obzirom na - još jednom napominjemo - široke i jake suhozide, da bi se moglo raditi ili o naselju male skupine ljudi ili možda o nekoj vrsti mjesta za skupljanje stoke. Ovo drugo sugerira sâm toponim, ali i u tom slučaju smatramo da takva namjena nastaje već u željezno doba. Budući da smo za naziv Zagon saznali od stanovnika Šarinca, smatramo da je njegova namjena kao mjesta za prikupljanje stoka bila sve do nedavno. Tako je došlo do urušavanja suhozida na sjevernoj strani, a možda i do još nekih naknadnih prilagodbi. Put kojim se od Čelinke, odnosno Duboke i Žrnovnice, dolazi do Zagona nastavlja do Bilopolja i dalje u unutrašnjost preko više zaselaka Volarica do prijevoja Oltari. S tim u svezi možemo pretpostaviti da je Zagon imao i funkciju svojevrstne predstraže koja je kontrolirala prilaz s Velebita do obale mora kod uvala Žrnovnica i Duboka, odnosno naselja na Čelinki.

Blizu mora, podno zaseoka Seline (6 km južnije od Sv. Jurja) uzdiže se 171 m visoka glavica Brinovača na kojoj smo, kao sljedeće u nizu, dokumentirali postojanje željeznodobnog naselja (Karta I, 5; T. III, 2). Navođenjem nadmorske visine naglasili smo njenu strminu, koja se posebno odnosi na njezin šiljati vrh opasan uz to jakim bedemom sa svih strana. Dodatnu zaštitu pružale su strme stijene jaruge, koje od mora od uvale Ždralova obilaze u luku oko njenih sjevernih obronaka. Vrh Brinovače imao je isključivo obrambenu ulogu, a za stanovanje je korištena jugozapadna i dijelom južna strana. Tu su, na znatno blažem terenu, ali ipak uz nužne prilagodbe, formirane tri prilično prostrane terase koje se pružaju prema moru. Zaravnjene terase odlično se uočavaju na posve erodiranom terenu. Tu se nalazi vrlo usinjeni ali brojni ulomci željeznodobne keramike, a raspoznaju

se, unatoč spomenutoj eroziji, i ostaci podzida te nastamba. U sklop naselja uključeno je i malo uzvišenje s južne strane koje je dobro poslužilo za flankiranje ulaza u naselje. Ulaz je bio s jugoistočne strane u visini druge terase. Od malog uzvišenja prema Brinovači, te uokolo uzvišenja pa polukružno duž treće (odozgo) terase pruža se suhozid koji je vjerojatno služio kao predbedem. U blizini uvale Ždralova je još jedna manja uvalica zvana Badnjina, a jaruga koja od nje počinje dopire gotovo do samog naselja. Iako to za obilaska nismo ustanovili, pretpostavljamo da u njima ili blizini, što je uobičajena pojava na ovom dijelu podvelebitskog primorja, postoji izvor vode koji je, uz dostatan prostor Selina i pripadajuće unutrašnjosti, pružao osnove za život stanovnicima ovog trajno naseljenog željeznodobnog naselja.

Nepun kilometar sjevernije od malog podvelebitskog mjesta Lukova, između dviju manjih uvalica, uz obalu mora smješteno je na uzvisini željeznodobno naselje koje mještani nazivaju Klisa ili Klis (Karta I, 6).¹³ Očito je da je ime dobilo po strmim, gotovo okomitim stijenama (T. IV, 1-2), pravim klisurama, koje ovu uzvisinu oštro odvajaju od jaruga koje se od spomenutih uvalica isto tako velikim strminama duboko usijecaju u unutrašnjost. Naselje je bilo formirano na sunčanom i zaklonjenom od bure jugozapadnom obronku na kojemu se vide 4 stepeničaste terase koje se pružaju prema moru. Na terasama su vidljiva udubljenja, ispunjena kamenjem i obrasla raslinjem, ostaci ranijih nastambi. Još se uvijek nazire i duktus suhozidnog bedema koji je preostao na ovom udaru vjetra i morskih valova najizloženijem dijelu naselja. Na sjeverozapadnoj strani, iako je prema uvalici u kojoj i danas postoji izvor vode velika strmina, proteže se čvrsti suhozid čiji pregled ometa narasla vegetacija. Na samom vrhu izdvojen je podzidom od ostalog naseobinskog dijela središnji dio gradine (akropola). Ulaz na akropolu oblikovan je velikim priklesanim kamenjem koji usmjeravaju dolazak najprije desno, a zatim lijevo pod pravim kutom dok se ne uđe na terasu akropole. I na samoj akropoli uočavaju se ostaci pačetvorinastih nastambi za čiji je stražnji dio korištena okomito priklesana stijena.

Drugi ulaz na akropolu je sa suprotne jugoistočne strane preko malog hrpta na kojega se, ne baš lako, moglo uspeti sipinom iz jaruge s južne strane. No i tu je ne samo ulaz nego i prilaz bio osiguran suhozidom. Velikim kamenim blokovima, kao nekom vrstom rampe, prilagođen je silaz s uzvišenja na hrbat u čijem se produžetku dvadesetak metara dalje nalazi špilja Štrapovača, koja je jamačno imala neku ulogu u životu stanovnika ovoga naselja.

Ulomci željeznodobne keramike sporadično se nalaze na cijeloj površini naselja, ali ipak više na sjeverozapadnoj strani i akropoli gdje je erozija bila manja. Međutim, brojniji su ulomci antičkih amfora, osobito na akropoli i terasi ispod. Naime, vjerojatno u kasnoj antici, kada u doba Justinijana duž čitave jadranske obale nastaje niz utvrđenja, na vrhu Klise napravljeno je manje utvrđenje. Dokaz je i nekoliko zidanih objekata od relativno dobro obrađenog kamena povezanog žbukom od vapna s krupnijim zrcima morskog pijeska. Dakle, kada se radi o samoj akropoli, mora se biti vrlo oprezan u razlučivanju onoga što je izvorno nastalo u sklopu željeznodobnog naselja od onoga što je adaptacijama izvornog ili

¹³ A. GLAVIČIĆ, 1966, 395-396.

U cijelom polju nema izvora vode pa je zalihe bilo moguće osigurati samo kaptazom oborinskih voda. Iz tog razloga u podnožju naselja s njegove sjeverozapadne strane, kuda je prolazila trasa staroga puta, izgrađena su u tehnici suhozida dva tzv. grčka bunara. Vjerojatno su nastala već u željezno doba za podmlirenje potreba stanovnika Lisca i okrijepu putnicima i trgovcima na njihovu putu prema moru ili obrnuto.

U starim izvješćima nalazimo podatak da su na Liscu pronađeni zidovi s rimskim krovnim crijepom.¹⁹ Ne znamo odnosi li se taj podatak na uočene ostatke nastambi na jugozapadnom obronku ili su možda pronađeni na potezu od sjeverozapadne strane Lisca prema starom groblju i crkvi Sv. Ante, jer ni to - s obzirom na trasu starog puta, bunare i u rimsko doba opću tendenciju spuštanja naselja u nizinu - nije isključeno. U srednjem vijeku na području današnjeg Krasna spominje se manja utvrda koja se mogla nalaziti samo na gradini Lisac ili negdje u blizini s osnovnom i glavnom zadaćom, kao i ranije, kontrole puta koji tuda od mora vodi u unutrašnjost.²⁰

Posebno je zanimljiv toponim Lisac. Drži se da je to reminiscencija na staru Lopsiku, današnji Sv. Juraj, gdje se ranije spomenuti otočić naziva istim imenom. Na temelju te podudarnosti, kao i na temelju analogija sa susjednim rimskodobnim municipijima za koje je dokazano da im je teritorij zalazio od mora duboko u unutrašnjost, odlučili smo se da gradinu Lisac u Krasnom polju uključimo ako ne u teritorij zajednice,²¹ a onda u teritorij municipija čije je središte bilo u današnjem Sv. Jurju.

Između današnjeg turističkog naselja i uvale Kalić (lijevo) i uvale Grabova (desno) uzdiže se kosa čiji se najviši vrh na starijim kartama naziva Turenc, a u lokalnom nazivlju Torina (Turina) (Karta I, 10). Sam toponim govori o fortifikacijskom karakteru uzvišenja. Strmina obronaka kose bila je izvrsna prirodna zaštita, a jaki bedemi najvišeg dijela željeznodobnog naselja, na kojemu su se posebno isticali debeli zidovi, izrađeni u suhozidnoj tehnici, pačctvorinaste utvrde-kule, po kojoj je lokalitet i dobio ime, a koja najvjerojatnije, zadržavajući istu ulogu dominantne točke kao i ranije, nastaje u srednjem vijeku u dotursko vrijeme, bili su dostatna sigurnost stanovnicima koji su naseobinski dio smjestili na obronku koji se blago spušta prema moru. Da se radi o željeznodobnom naselju svjedoče ulomci keramike koji su se mogli naći u škrapama Torine i osobito u profilu cestice probijene uz nju za potrebe vikend-naselja, čija je gradnja u posljednje vrijeme intenzivirana. Vikendice su izgrađene sjeverozapadno od Torine na obronku prema turističkom naselju Kalić, a najluksuznija blizu nje. Je li zato što je Torina zaklanjala pogled prema moru ili da bi se pripremio teren za gradnju neke druge monumentalne vikendice, koja će tu zamijeniti tisućljetnu fortifikaciju, ili je razlog nešto treće, teškom mehanizacijom potpuno je uništena

¹⁹ K. PATSCH, 1900, 96.

²⁰ Krasno polje spominje se u srednjem vijeku (1219.) kao granično područje između gatanske i buške župe (*Trasena*), odnosno 1275. kao zemljište buške župe (*terra Crazna in parochia Busan*). Usp. P. ROGIĆ, 1965, 39.

²¹ Dostatna obradiva površina, pogodni tereni za uzgoj i ispašu stoke, strateški i nadalje prometni položaj, razlozi su zbog kojih pretpostavljamo da su stanovnici Lisca mogli egzistirati neovisno od zajednice Lopsa.

Torina (T. V, 2), koja je dominantnim položajem kontrolirala sjeverni dio teritorija i akvatorija Lopsike.²²

Pregledom geodetske karte iz 18. st. uočili smo iznad Sv. Jurja, u pravcu prema selu Hrnotine, toponim Samograd (Karta I, 11). Zanimljivo je da nikome od današnjih mještana taj naziv nije bio poznat, iako su se neki kasnije prisjetili da su tu vidjeli neke zidine. Očevidom smo ustanovili da se na dominantnom uzvišenju uz današnju cestu, odnosno staru vlakom kojom se iz Hrnotina u Sv. Juraj dovlačilo drvo, nalazi veće naselje gradinskog tipa. Na ovom mjestu, udaljenom svega kilometar ili nešto više zračnom linijom istočno od Sv. Jurja, na 320 m nadmorske visine, nije bilo za očekivanje neko naselje, pogotovo ne veće i tijekom željeznog doba trajno naseljeno (T. I, 2). U naselje se ulazilo s istočne strane kroz jedan sedlasti prostor koji je bio ograđen i izvrsno je mogao poslužiti za okupljanje stoke. Visoke i strme stijene Borove drage, koja se od Sv. Jurja duboko usijeca u unutrašnjost, pružale su izvrsnu prirodnu zaštitu naselju na južnoj strani. Na sjevernoj strani dostatnu zaštitu činila je strmina obronaka jedne glavice. Unatoč tome na obje strane postojao je snažni bedem. Najjači bedem bio je sigurno na pristupnoj istočnoj strani gdje blaga kosina sedlastog predprostora nije pružala dovoljnu prirodnu zaštitu. Međutim, vjerojatno stoga što je cijeli prostor tijekom povijesti korišten za ispašu stoke, baš tu gdje bi trebao biti najjači on je najlošije sačuvan. Nasebinski dio prostirao se na obronku prema moru. Budući da je taj zapadni obronak vrlo strm, snažnim podzidima formirane su 4 terase na kojima se i danas uočavaju tragovi nastambi. Snažni podzidi izgrađeni su pretežito od velikih priklesanih kamenih blokova. Čini se kao da je pri gradnji suhozida postojala nakana pravilnog vodoravnog nizanja priklesanih kamenih blokova. Međutim, kako lokalni vapnenac do kojega se došlo klesanjem stijena za oblikovanje terasa nije podesean za bolju obradu, a i kasnijim urušavanjem, redovi su ponegdje poremećeni. Ipak je ovo najsolidnija gradnja koju smo dokumentirali na cijelom svetojurskom području. Impozantni podzidi osim što su bili solidni podupori imali su istodobno i obrambenu ulogu (T. II, 1-2).

Moramo se zapitati zašto je ovdje nastalo naselje. Prvi odgovor koji se nameće je taj da je povećanjem broja stanovnika postalo premalo životnog prostora na Gradini u Sv. Jurju, pa su tu, a to vrijedi i za naselje kod Rače, na pogodnom terenu odabrali mjesto za naselje. Ako pretpostavimo da je to točno, ali ne mora biti, moramo objasniti koje je sve prednosti imala ova udaljena od mora lokacija koja u blizini nema ni izvora vode. Već smo prije obrazložili da je za sigurnost svojih stanovnika imala sve prirodne predispozicije. No nismo, iako je to lako pretpostaviti, istaknuli drugu stratešku komponentu. Dominantni položaj omogućavao je pregled velikog dijela akvatorija podvelebitskog kanala, od Lukova do Senja i do otoka Krka i Raba, a pokriven je bio i znatan dio kopnenog teritorija. Spomenuli smo da je uz Samograd prolazila trasa stare vlake. Njena je trasa, da bi se najlakše i najbrže stiglo do odredišta, koristila prirodne pogodnosti terena i jamačno se podudarala s ranijim putem koji je vodio preko prijevoja Hrnotine i

²² Odavde se vidi otočić Lisac pa je mogla postojati vizualna komunikacija sa središnjim naseljem.

istoimenog sela prema Stocu i prijevoju Vratnik.²³ Znači da je gradina Samograd kontrolirala ovaj put koji je za prosperitet Lopsike bio važan kao i onaj koji je preko prijevoja Oltari i Krasna vodio u Liku. Prednost ovoga naselja je i njegova nadmorska visina. Naime, izbjegavajući težak uspon iz Lopsike, stoku, koja je oduvijek bila temelj gospodarstva stanovnika ovog područja, bilo je lako dotjerati do pašnjaka oko današnjih Hrmotina i Liskovca, ili dalje do Oltara i još dublje u unutrašnjost planine, a u relativno povoljnom okruženju ispod granice snijega mogla je i prezimiti. Dakle, pomno izabравši lokaciju izgradili su Lopsi naselje na Samogradu kao stratešku i komunikacijsku dopunu svom središnjem naselju na obali.

Boraveći u srpnju 1996. u Gornjim Volaricama, u sklopu rekognosciranja i istraživanja koja redovito organizira Gradski muzej Senj, pregledali smo prostor zaseoka Krstače. Na glavici iznad napuštenih kuća Babića otkrili smo jedno manje željeznodobno naselje, najvjerojatnije samo sezonskog karaktera (Karta I, 12). Najviši dio čini manji plato, dominantan kao i cijela glavica nad plodnim kršnim docima, koji je bio ograđen suhozidnim bedemom, dijelom vidljivim na istočnom strmom obronku. Tu je pronađeno i više ulomaka željeznodobne keramike. Nasebinski dio, danas obrasao gustom bukovom šumom, prostirao se hrptom glavice prema jugozapadu. Ostaci nastambi nisu uočeni. Odmah podno najvišeg dijela na sjevernoj strani nekada je bila uređena lokva u kojoj se kaptirala voda prijeko potrebna za život u kraju koji nema izvora. Danas je sačuvana kao veće kružno udubljenje (promjera cca 4 m, dubine cca 1,8 m) uokolo ograđeno suhozidom kod kojega su primjetna dva nivoa. Posebno je bio isplaniran i širi pristupni prostor.

Na prostoru zaseoka Krstače, čiji je naziv sam po sebi zanimljiv, ima još nekoliko arheološki zanimljivih toponima. Uz raskrižje novoprobijenih šumskih cesta prema Razbojištu i Babić docu (lijevo), odnosno uz trasu starog puta koji je iz Krstača vodio prema Orju i dalje Sv. Jurju nalazi se lokalitet "Cimiter". Radi se o zaravnjenom uz spomenuti put suhozidom ograđenom približno trapezoidnom prostoru (dužina 31,60 m, širina 29 i 8 m) koji je, sudeći prema nazivu, korišten kao groblje. Stanovnicima Krstača ni po priči nije poznato zašto tako nazivaju ovaj ograđeni prostor koji je donedavno bio i obrađivan. Radi li se doista o groblju doturskih stanovnika ovog prostora na kojima su se nalazili križevi (od tuda možda naziv Krstače) može se provjeriti samo probnim istraživanjem.

S desne strane nove šumske ceste prema Razbojištu, dvadesetak metara niže od "Cimitera" na jugozapadnom obronku Glavičice nalazi se mjesto koje nazivaju "Turski grob". Tu je, prema predaji, pokopan Turčin. Da bi svi znali da je tu grob stanovnici Krstača su mjesto označili s nekoliko većih kamenja. Međutim, kako smo vidjeli, ne radi se o klasičnom grobu već o grobnoj humci, kružna oblika i promjera 10-ak m, načinjenoj od uokolo složenog kamena. Dakle, radi se o prapovijesnom grobnom humku (tumul) izrađenom uz staru komunikaciju prema

²³ U Hrmotinama i Stocu još nije utvrđeno gradinsko naselje. Važnost prijevoja Vratnik, kuda je prolazila najkraća prirodna komunikacija od mora u unutrašnjost kontinenta, dobro je znana. U polju podno prijevoja nalazilo se u željezno doba gradinsko naselje (Mali Goljak), a u rimsko doba putna postaja i carinski ured.

moru u blizini prijevoja. Na okolnom prostoru nismo uočili druge tumule, a ako je i samo jedan nije ništa neobično. Svakako bi i ovaj grobni humak valjalo istražiti.²⁴

Dakle, postojanje naselja i tumula dokazi su obitavanja čovjeka u ovom i obližnjim docima već u željezno doba. Ovdje i u okolici planinske su ispaše bile obilne, a čovjek se morao pobrinuti za uređenje naselja i osiguranje dostatne količine vode. Zbog male površine naselja i jakih zima držimo da je ovo naselje bilo sezonskog karaktera i da su tu obitavali tijekom ljetnih mjeseci stanovnici neke trajno naseljene gradine uz obalu. Analogija na nedavno stanje ne može nam pomoći jer su u Krstačama sve do otprilike 20-ak godina ljudi stalno živjeli pa ovdje nije bilo posjeda primoraca.

Ovdje moramo još jednom naglasiti da je ovo prvo ubicirano željeznodobno naselje na putu koji je iz današnjeg Sv. Jurja, uz Lopce, Glavaše, Bilopolje, Orje i Krstače stizao do prijevoja Oltari i dalje za Krasno i Liku. Moguće su još neke druge trase, a i uz njih i gradine. To u budućnosti valja istražiti.

Mate Suić je u svom monumentalnom djelu *Antički grad na istočnom Jadranu* izvršno obrazložio proces poleogeneze, odnosno proces formiranja nekog naselja od njegova nastanka kao gradine, koja u prvo doba ima samo ulogu zakloništa (*refugium*), preko formiranja rodovske(ih) općine(a) povezane krvnim srodstvom (*pagus*) s istaknutim centrom zajednice (*castellum*) do nastanka *civitas*, tj. teritorijalne općine koju formira više zajednica heterogenih po krvnoj srodstvu, ali povezanih zajedničkim interesima i u kojoj, zbog najpovoljnijih čimbenika, jedna preuzima ulogu središta (*oppidum*).²⁵ Daljnjim razvojem i u promijenjenim društveno-političkim prilikama takva središta u rimsko doba, iako ne uvijek, postaju municipiji, kao što je to u našem slučaju postalo naselje koje se u to doba razvija na Gradini i njenim obroncima u današnjem Sv. Jurju. Ova mala digresija bila je potrebna da bi na primjeru prethodno opisanih naselja mogli prepoznati taj proces.

Gledajući na priloženu kartu uočavamo koncentraciju naselja na obali i u priobalju. To je možda rezultat nedovoljne istraženosti ostalog prostora, no ipak mislimo da su na obali mora postojali bolji klimatski, prirodni (voda) i komunikacijski preduvjeti za organizirani stalni način življenja. To uostalom dokazuju i pronađeni neolitski i kasnobrončanodobni nalazi iz Lukova i Sv. Jurja. Dalje uočavamo grupiranje po tri naselja oko današnjeg Sv. Jurja i Lukova. U svezi s prethodnom digresijom, odnosno teoretskom postavkom o razvoju najprije rodovskih, a onda teritorijalnih zajednica, na konkretnom primjeru možemo zaključiti da prva naselja (gradine), čija je osnovna uloga da zaštite manju grupaciju ljudi, tj. u prvoj fazi su refugiji, a ne naselja, nastaju u Sv. Jurju sigurno na Gradini²⁶ i u Lukovu, pretpostavljamo zbog prirodnog okruženja na Glavičici

²⁴ Na sjeveroistočnom obronku Glavičice prema Krstačama nalazi se lokva koju nazivaju "Grčki bunar". To je uobičajeni naziv za mjesto gdje se ranije kaptirala voda, a za koje se nije znalo kad je izgrađena, pa je tradicija dovodi u svezu s "Greima", tj. stanovnicima ovih krajeva u dotursko vrijeme. Lokva je sve do nedavno bila u funkciji, a za našega obilaska, kada je vladalo izrazito sušno razdoblje, u njoj je bilo vode. Budući da se ne koristi nitko je ni ne održava, pa propada ono što je nekada bilo presudno za opstanak stanovnika ovoga relativno plodnog i za stočarstvo izrazito povoljna kraja.

²⁵ M. SUIĆ, 1976, 48-51. Terminologija je također preuzeta iz navedenog djela.

²⁶ Kad spominjemo Gradinu u Sv. Jurju mislimo, dakako, i na otočić Lisac.

iako se ne smije odbaciti ni Klisa. Takva manja grupacija ljudi povezanih krvim srodstvom (*vicus*) ili više njih čine rodovsku zajednicu. Postupno se organizira i život na gradini. U daljnjem procesu one se šire, ali i dijele, pa nastaju novi vikusi. Novi vikusi odabiru za svoja naselja neke druge, bliže ili nešto dalje udaljene od prve, gradine. Tako u našem slučaju, pretpostavljamo, nastaju naselja kod Rače i Sanograd iznad Sv. Jurja, odnosno Klisa kod Lukova i Gredina u Ažić Lokvi. Više vikusa čine rodovski *pagus* u kojem i dalje živi svijest o istom podrijetlu i krvnoj povezanosti. Budući da se zbog prirodnih i drugih pogodnosti uvijek među gradinama izdvaja jedna, njeni pripadnici postaju najodličniji, a njihovo naselje postaje društveno, kulturno, gospodarsko i vojno središte (*castellum*). U tom smislu Gradina u Sv. Jurju i Glavičica u Lukovu su *castella*. Svaka, pa i najmanja grupacija ljudi treba prostor na kojemu će osigurati dovoljno dobara za život. To je pak povezano uz prirodne osobitosti nekog prostora. Osim u Sv. Jurju i Lukovu dobre prirodne pogodnosti imali su prostori oko naselja na Torinama u Kaliću i Liscu u Krasnu, ali i u Žrnovnici i Selinama za koja, s obzirom na blizinu Sv. Jurja, na današnjem stupnju istraženosti ne možemo biti sigurni radi li se o posebnim vikusima ili su ona nastala kao vikusi rodovskog *pagusa* čije je središte bilo na Gradini u Sv. Jurju. Naselje na Torinama u Kaliću, zbog odvojenosti životnog prostora od svetojurskog, je posebni vikus, a isto vrijedi i za naselje na Liscu u Krasnu.²⁷ Dakle na promatranom prostoru imamo 4 (ili 6) rodovske općine (*pagus*).

U daljnjem procesu društvenog razvoja, a pri tome se moraju imati na umu i šire društveno-političke, gospodarske i druge prilike, kada dolazi do miješanja pripadnika različitih rodova, slijedi integracija više rodova u jednu zajednicu. Više rodovskih zajednica, heterogenih po srodnosti, povezuje se sada iz gospodarskih interesa rodovske aristokracije koja se tijekom dugotrajnog društvenog procesa razvila u svakom naselju. Njihovi osobni interesi, ali i interesi svih njih, koji su se tako mogli lakše oduprijeti bilo komu tko bi ih mogao ugroziti i osigurati bolji gospodarski probitak, bili su presudni za nastanak jedne takve teritorijalne zajednice (*civitas*). I opet, kao i ranije, jedno se naselje, zahvaljujući nizu prirodnih i drugih čimbenika, izdvaja i postaje gospodarsko, vjersko, prometno, društveno, vojno i kulturno središte te šire zajednice (*oppidum*). U našem slučaju na promatranom prostoru nastaje *civitas* čije je središte na Gradini u Sv. Jurju. Prema imenu glavnog središta zajednica dobiva ime (*civitas Lopsica*), a naziv stanovnika glavnog središta postaje sinonim za sve stanovnike zajednice (Lopsi).

Najuglednije i gospodarski najsnažnije *civitates*, kao i naša *civitas Lopsica*, spominju se u najstarijim pisanim povijesnim izvorima. Prvi spomen Lopsike nalazimo u *Periplu*, i to u 21. poglavlju u kojemu je opis Liburnije:

Λιβυρνοί. Μετὰ δὲ ἄϊστρους Λιβυρνοί εἰσιν εἰθνος. ἐν δὲ τούτῳ τῷ ἔθνεϊ πόλεις εἰσὶ παρὰ θάλλατταν λιὰς Ἰδάσσα, ἄττιενιτης, δύύρτα, ἄλουψοί, ὄλσοι, πεδῆταιὶ ἡμίονοι. οὗτοι

²⁷ Stanovnici tih naselja prvotno nisu krvno povezani ni s onima oko Sv. Jurja niti s onima oko Lukova. U sklopu ove problematike uopće nećemo spominjati naselje u Krstićama jer ono nije trajno nastanjeno i nastalo je iz sasvim drugog razloga. Naselja na Gradini u Donjoj Kladi i Golubić-gradu u Donjem Starigradu, izvorno su nastala kao posebni vikusi, ali ih zbog nedovoljne istraženosti i razloga koje ćemo navesti kad bude govora o teritoriju municipija Lopsike, također ne uključujemo u razmatranje.

γυναικοκρατοῦνται, καὶ εἰσιν αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλευθέραι, μίσχονται δὲ τοῖς ἑαυτῶν δούλοις καὶ τοῖς πλησιοχώροις ἀνδράσιν. κατὰ τούτην τὴν χώραν αἶδε νῆσοι εἰσὶν ὧν ἔχω εἰπεῖν τὰ ὀνόματα. εἰσὶ δὲ καὶ ἀνῶνυμοι πολλοί, εἰσὶ τρις νῆσοι σταδ. τιὰ πλάτᾳ δὲ ρκᾳ, κλείτρελιτρία, μεντορίδες. αὗται δὲ αἱ νῆσοι εἰσὶ μεγάλαι. κατὰρβᾳτῆς ποταμός. παρὰ πλους τῆς λιβυρνίδος χώρας ἡμερῶν δύο.²⁸

U ovom *Moreplovu* nastalom u 4. st. pr. Kr., koji se pripisivao logografu Skilaku, kako se misli, imenom ἄλουψοί (Aloupsoi) označeno je naselje na Gradini u Sv. Jurju, odnosno kasnija Lopsika. Dakle, zaključujemo da je već tada, otprilike u 4. st. pr. Kr., Lopsika imala značenje poznate i važne luke na liburnskoj obali, odnosno neizravno da već u to doba postaje *oppidum* - središte svoje teritorijalne zajednice u koju ne treba pod svaku cijenu gurati prostor Krasna, gdje je gradina Lisac mogla biti samostalna ili u sastavu neke zajednice prekovalebitskih Japoda koji su tada u usponu.

Sljedeći spomen nalazimo u djelu *Naturalis historia* Plinija Starijeg i to na dva mjesta u 3. knjizi: u poglavlju 139. kada, govoreći o skardonitanskom konventu, posebno izdvaja *civitates* koje unutar toga konventa imaju povlaštenu položaj i u poglavlju 140. gdje u zemljopisnom slijedu spominje sva važnija naselja (*oppida*) duž liburnske obale.

III, 139. *Arsiae gens Liburnorum iungitur usque ad flumen Titium. pars eius fuere Mentores, Himani, Encheleae, Bulini et quos Callimachus Peucetios appellat, nunc totum uno nomine Illyricum vocatur generatim. populorum pauca effatu digna aut facilia nomina. conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIII, ex quibus Lacinienses, Stulpinos, Burnistas, Olbonenses nominare non pigeat. ius Italicum habent ex eo conventu Alutae, Flanates, a quibus sinus nominatur, Lopsi, Varvarini immunesque Asseriatas, et ex insulis Fertinates, Curictae.*

III, 140. *cetero per oram oppida a Nesactio Alvona, Flanona, Tarsatica, Senia, Lopsica, Ortoplinia, Vegium, Argyruntum, Corinium, Aenona, civitas Pasini, flumen Telavium, quo finitur Iapudia. insulae eius sinus cum oppodis praeter supra significatas Absortium, Arba, Crexi, Gissa, Portunata. rursus in continente colonia Iader, quae a Pola CLX abest, inde XXX Colentum insula, XLIII ostium Titii fluminis.*

*Liburniae finis et initium Delmatiae Scardona in amne eo XII pasuum a mari.*²⁹

²⁸ Liburni. Poslije Istra je narod Liburna. U tom narodu su gradovi uz more: Lias, Idassa, Attienites, Dyrta, *Aloupsoi*, Olsoi, Pedetai, Hemionoi. Ovima vladaju žene, i te su žene slobodne od muževa, a liježu s robovima i ljudima iz susjedstva. Uz tu zemlju su ovi otoci kojih znam reći imena, a ima ih mnogo drugih bezimenih: Eistris otok (dug) stadija 310, širok stadija 120, Kleitreilitria (vjer. Elektridi), Mentorides. Ti su otoci veliki. Rijeka je Katarbates. Plovidba uz liburnijsku zemlju traje dva dana. Tekst i prijevod preuzet je prema: M. SUIĆ, 1976, 285.

²⁹ Tekst i prijevod prema M. SUIĆ, 1976, 297.

III, 139. Na Rašu se nastavlja narod Liburna sve do rijeke Titija, a njegov su dio Mentori, Himani, Enheleji, Bulini i oni koje Kalimah naziva Peucetima, a sada se sve općenito naziva jednim imenom Ilirik. Malo je od tih narodih imena dostojno ili prikladno za spomen. Japodi i četnaest liburnskih zajednica pripadaju skardonitanskom konventu, od kojih Lacinijenze, Stulpine, Burniste,

Arheološki je dokazano da je Plinije vrlo pouzdan, odnosno vijesti koje donosi gotovo u potpunosti odgovaraju stvarnom stanju na terenu. Doduše, postoji još nedoumica ili dvojbi oko ubikacije pojedinih zajednica i njihovih središta, ali se i to daljnjim istraživanjem te problematike bliži prihvatljivim i na arheološkim rezultatima utemeljenim rješenjima, ali o ubikaciji Lopsike i spomenu Lopsa nema nikakve dvojbe.

No prije komentara Plinijeva teksta, koji živi u 1. st. nakon Krista, ali donosi podatke s konca³⁰ Republike, radi boljeg razumijevanja dat ćemo faktografski prikaz razvoja društveno-političkih i vojnih prilika na širem prostoru, tj. prostoru Histrije, Japodije i Liburnije. Od 3. st. prije Krista interesi Rimljana sve su više usmjereni i na prostor istočne obale Jadrana. Godine 181. prije Krista osnovali su koloniju Akvileju da bi, nakon više sukoba, već 177. prije Krista pokorili Histriju. Tako su došli u izravni dodir s Japodima, s kojima će tijekom 2. st., ali i tijekom 1. st. prije Krista, voditi česte i teške ratove.³⁰ Zabilježeno je više japodskih upada na rimske posjede, ali i nekoliko rimskih vojni na japodski prostor. Prva u nizu je vojna konzula Kasija Longina 171., međutim značajniji je pohod Gaja Sempronija Tuditana 129. prije Krista.³¹ Naime, Tuditanova vojska je na početku skršila snažan otpor Japoda i došla do rijeke Krke. Snažan otpor Japoda na početku vojne tumači se kao njihova snaga da brane svoje periferne oblasti, ali i svoju značajnu interesnu sferu. Ako je obalni prostor od Raše do sjeverne Dalmacije na bilo koji način bio pod vlašću Japoda, ili su samo vojnom snagom ugrožavali taj prostor, nakon Tuditanove vojne on je definitivno pacificiran,³² odnosno potpao je pod rimsku vlast što, prema svemu onome kako će se ubuduće razvijati taj prostor, domaćem (liburnskom) stanovništvu to nije teško palo. Koliko-toliko, odnosno za kraće vrijeme, pacificiran je i bliži prekovalebitski japodski prostor. U Lopsiki, kao i drugim središtima autohtonih zajednica, u novim društveno-političkim prilikama započinje snažniji proces romanizacije koju predvodi domaća aristokracija. Sredinom 1. st. prije Krista Japodi posljednji put izravno ugrožavaju Rimljane. Godine 35. u pohod protiv Japoda kreće Oktavijan. U krvavim sukobima, kako nas izvješćuju Apijan i Dion Kasije, Japodi su pokoreni i više nikad neće stvarati smetnje Rimljanima.³³ Za svoje držanje i pruženu pomoć u borbi protiv Japoda Rimljani lojalnim liburnskim zajednicama daju različite

Olbonenze neka ne bude naodmet spomenuti. Italsko pravo iz ovog konventa imaju Aluti i Flanati po kojima se naziva zaljev, pa *Lopsi*, Varvarini i Aseriati, koji su oslobođeni od poreza, a od oločana Fertinati i Kurikte.

III, 140. Inače obalom od Nezakcija su gradovi: Albona, Flanona, Tarsatika, Senija, *Lopsika*, Ortoplinija, Vegij, Argirunt, Korinij, Enona, zatim općina Pasina, rijeka Telavij kojom završava Japodija. Otoci ovoga zaljeva s gradovima na njima osim gore spomenutih su Apsorcij, Arba, Kreksi, Gissa, Fortunata, a na kopnu ponovno Jader, kolonija koja je od Pule udaljena stotinu i šezdeset tisuća koraka, zatim je otok Kolentum na trideset tisuća koraka, pa ušća rijeke Titij na četrdeset i tri tisuća koraka.

Granica Liburnije i početak Dalmacije je Skardona na istoj rijeci na dvanaest tisuća koraka od mora.

³⁰ O sukobima Rimljana s Japodima usp. S. ČAČE, 1979, 56-64.

³¹ S. ČAČE, 1991, 58-67.

³² M. GLAVIČIĆ, 1994, 47.

³³ Za rekonstrukciju Oktavijanova pohoda usp. S. ČAČE, 1979, 57-64, a prijevod Apijanova teksta vidi kod M. MATIJEVIĆ-SOKOL, 1994, 32-34 (prijevod B. Kuntić-Makvić).

povlastice. Konkretno, prema Pliniju, Lopsi uživaju *ius Italicum*.³⁴ Iako je nejasno kakve sve povlastice donosi *italsko pravo*, Lopsi ga radi zasluga imaju u drugoj polovici 1. st. prije Krista, a zadržat će ga još neko vrijeme. Plinije njihovo središte, kao i ostala duž obale, naziva *oppidum*. Prema starijem tumačenju *oppidum* je isto što i *municipium*, ali nedavno je S. Čače pokazao kako je izraz *oppidum* neutralan glede građanskog statusa naselja i da je Plinije pri striktnom zemljopisnom postrojavanju *oppida* duž liburnske obale taj izraz upotrijebio za sva naselja za koja su Rimljani držali da su dovoljno napredna da se uvrste među gradove.³⁵ Ili da pojasnimo na našem primjeru - Lopsika je *oppidum* i zato što je svojom predurbanom (protourbanom) fazom zadovoljila barem minimum kriterija da ju tako Plinije naziva, i zato što su u njoj skoncentrirani upravni, vjerski, kulturni, vojni i drugi interesi zajednice kojoj je središte. Dakle, Lopsika je *oppidum* i po terminologiji Suića (središte teritorijalne zajednice) i ima sve značajke da početkom 1. st. nakon Krista po rimskim normama dostigne i onaj viši rang municipija u kojem će i dalje domaći povlašteni sloj voditi svu upravu i imati najveću korist.

Ne prije nego što kažemo nešto o municipiju, moramo se malo zaustaviti i pojasniti zašto smo u kontekstu arheološke problematike područja Lopsa spominjali Japode. Nije razlog samo prekovlebitska blizina Japoda nego i vjerojatnost da su oni tijekom 4-3. st. prije Krista toliko osnažili da su svoju vlast protegnuli i na obalno područje. Vijesti o tome donosi osim spomenutoga Plinija i Strabon, ali za to zbog nedovoljne istraženosti nema izričitih arheoloških potvrda. Držimo da nema dovoljno argumenata za tezu o japodskoj etničkoj nazočnosti na obali.³⁶ Nije baš prihvatljiva ni hipoteza o savezu obalnih zajednica jer bi savez s vojno jačima bio na štetu slabijih koji bi tada gubili korist koju su imali od trgovine i drugih djelatnosti. Prihvatljivije je da su Japodi držali samo neke luke, a najprihvatljivije da su Japodi vojnim pritiskom kontrolirali ili snagom oružja imali vlast u nekim lukama ili na određenom području. Dakle, imali su neku vrstu izlaza na more. I u tom slučaju interesi aristokracije, ali i svih stanovnika obalnih zajednica, su ugroženi. Tako možemo tumačiti netrpeljivost prema onima koji su ugrozili njihove interese (Japodima), odnosno lojalnost i blagonaklonost prema onima koji su im pomogli da izađu iz tog jarma (Rimljanima). Korist je bila obostrana. Rimljani su dobili lojalne pristalice, a zajednice gospodara koji im je uzvratilo povlasticama.

U prostor koji je bio pod nekom vrsti vlasti Japoda ulazio bi prostor zajednice Lopsa, a u kontekstu iste problematike moramo još spomenuti i problem ubikacije rijeke Tedanij (Telavij) za koju se kaže da je granica Japodije i Liburnije. O ubikaciji te rijeke postoje dva mišljenja: po jednom Tedanij je Žrnovnica (kratki

³⁴ L. MARGETIĆ, 1977, 401-409; L. MARGETIĆ, 1979, 338-339; L. MARGETIĆ, 1993, 38-40; S. ČAČE, 1993, 9.

³⁵ S. ČAČE, 1993, 12-13.

³⁶ Na ovom prostoru, koji zbog prometa i trgovine nije mogao biti zatvoren, odvija se stalni proces prožimanje kultura i migracija ljudi. U takvom procesu samo pojava većeg broja tipičnih predmeta japodske materijalne kulture značila bi i etničku nazočnost. Budući da današnje stanje istraženosti uopće ne dopušta argumentiranju raspravu o tom problemu, ostajemo pri rečenom mišljenju.

tok ponornice u istoimenoj uvali kod Sv. Jurja) i po drugom Tedanij je Zrmanja.³⁷ Budući da ta kontradikcija nije tema članka, nećemo navoditi dokaze ni za jedno ni za drugo mišljenje. Ipak, ne osporavajući navod starih pisaca ni mogućnost da su Japodi imali izlaz na more,³⁸ držimo da se kompaktan teritorij zajednice s jasno formiranom hijerarhijskom naselja ne bi radi konfiguracije terena podijelio granicom na Žrnovnici. Da se to razgraničenje dogodilo prije, tj. dok su egzistirale rodovske općine (*pagi*), moglo bi se prihvatiti, ali u 4. ili 3. st. kad postoji *civitas* smatramo malo vjerojatnim. Ako bi se pak potvrdilo da je tu negdje bila granica, zbog konfiguracije terena mogli bi pretpostaviti da je granica bila južnije, barem iza Selina ako ne i Lukova, a da je Žrnovnica, iako tekućica kratka toka, ovdje navedena kao najmarkantnija prirodna pojava.³⁹ Je li Žrnovnica bila granica ili ne ostavimo za budućnost u kojoj samo daljnja istraživanja ukupne arheološke problematike ovoga i šireg prostora mogu pružiti konkretnija pojašnjenja.

Utvrđili smo, prema navodima Plinija, da je koncem republike Lopsika *oppidum*, a njezini žitelji, kao i cijele zajednice, uživaju *ius Italicum*, odnosno *ius Latium*. Tada je jamačno u tijeku proces spuštanja naselja s uzvišenja u podnožje, ili u konkretnom slučaju Gradina u Sv. Jurju postupno se prestaje koristiti kao naselje, a život se sve više organizira u njezinom podnožju, odnosno na blagim sjeverozapadnim i jugozapadnim obroncima uz obalu mora. To ne znači da se potpuno prestalo sa životom na Gradini, jer i nalazi rimskodobne keramike i sama blizina upućuju na nastavak života, ali vjerojatno u znatno reduciranom obliku. Ulogu središta naselja preuzima prostor sa sjeverozapadne strane Gradine, tj. potez od staroga groblja i danas porušene crkve Sv. Filipa i Jakova do nove župne crkve Sv. Jurja.⁴⁰ Na tom prostoru pri gradnji objekata (Mjesni ured, ambulanta i dr.) nailazilo se na rimskodobne zidove i druge nalaze materijalne kulture, međutim osim toga navoda iz literature ne znamo ništa konkretnije.⁴¹ U plićaku jugozapadnog obronka Gradine, ali i u podmorju prema otočiću Liscu, može se uz ulomke rimskodobnih tegula, amfora i druge keramike naići i na male bijele ili crne kockice mozaika. Znači da su u tom dijelu naselja postojali objekti čiji su podovi bili ukrašeni mozaikom, odnosno da su te najvjerojatnije zgrade za stanovanje bile izgrađene prema uobičajenim standardima toga doba. Još i danas se tu u moru mogu opaziti ostaci rimskodobnih zidova, a kod mještana postoji legenda o potonulom gradu Liscu. Nažalost, osim ovih skromnih podataka i pretpostavaka ni o procesu poleogeneze ni o rimskoj gradogradnji ne možemo kazati ništa više.

Poznato je da u rimsko doba neka naselja potpuno prestaju egzistirati, a na nekima se život odvija i u rimsko doba, pa čak i znatno kasnije u srednjem vijeku. Na promatranom prostoru u rimsko doba život se nastavlja na gradinskim

³⁷ S. ČAČE, 1988, 70-78; M. KOZLIČIĆ, 1981-82, 15-32.

³⁸ Prethodno smo objasnili što sve možemo podrazumjevati pod izrazom da su Japodi imali izlaz na more.

³⁹ Kratki tok Žrnovnice ovdje nije nikakva prirodna barijera. U tom pogledu bolje su strme stijene draga koje se duboko usijecaju u kopno između Selina i Lukova ili čak niže kod Donje Klade.

⁴⁰ Gradnja gotičke crkve Sv. Filipa i Jakova upućuje na kulturnu tradiciju toga prostora, pa analogijom na druga mjesta možemo pretpostaviti da je na tom ili obližnjem prostoru postojalo i kulturno mjesto u rimsko doba.

⁴¹ A. GLAVIČIĆ, 1966, 395.

naseljima ili u blizini drugih gradinskih naselja. I tu se odvija sličan proces kao i u Sv. Jurju. U obalnim gradinskim naseljima život se seli prema obali, tj. prema pogodnoj uvali (uvala Kalić, Duboka, Lukovo) u koju radi trgovine i opskrbe pristaju brodovi koji tu za nevremena mogu naći i sigurno zaklonište. Gradina, međutim, budući da ni jedno od tih naselja neće postati grad jer je to rezervirano samo za raniji *oppidum*, nikada ne gubi barem stratešku ulogu, a zadržava vjerojatno i onu kultnog mjesta. Zbog brojnih promjena tijekom prošlosti danas je teško uočiti rimskodobna naselja podno gradina ili u njihovoj blizini, međutim hidroarheološki nalazi rimskodobnih amfora izvađeni ili registrirani u podmorju tih uvala očit su dokaz nastavka života i u rimsko doba. Ostaci zidanih objekata te ulomeci tegula i keramike dokumentirani su samo na gradini Klisi kod Lukova, ali, kako sino to već rekli pri opisu naselja, pripadaju razdoblju kasne antike kada se tu gradi manja fortifikacija, a ne trajnom naselju. Sva ranija naselja gube određeni i možda veći broj svojih žitelja koji se nastanjuju u gradskom središtu, a ono je u svom ukupnom razvitku tražilo novu radnu snagu i istodobno pružalo lagodniji život i veću korist od rada. Iz tog razloga kao i zbog blizine matičnog središta prestaje život na gradini Jablanova i vjerojatno Samogradu iznad Sv. Jurja.

Naselja udaljenija od mora, budući da uzgoj stoke, uz možda veće potrebe za eksploatacijom drva i svakako porast trgovine, ostaje temeljem gospodarstva, zadržavaju svoj sezonski karakter (Krstače), ili pretpostavljamo samo postaju mjesta gdje zimuje stoka (možda Samograd iznad Sv. Jurja, Zagon iznad Žrnovnice i Gredina u Ažić Lokvi). To se nipošto ne odnosi na Lisac u Krasnom polju gdje je arheološki dokazano da naselje egzistira i u rimsko doba.⁴²

Komentirajući Plinijevo 140. poglavlje kazali smo da njegov popis *oppida* duž liburnske obale ne znači da su to municipiji. Ali gradski status municipija potvrdio je godine 1975. pronađeni natpis (T, VI, 1), koji u restituciji glasi:⁴³

[T(it)o Iul(io) / ...] f(ilio) Sc(rgia (tribu) / La)urae a(ed(ili) / II) vir(o) bis II vir(o) / quinq(uennali) Iulia / T(it) f(ilia) Procilla / patri suo / t(estamento) p(oni) i(ussit).

Iulia Procilla oporučno je dala napraviti nadgrobni spomenik s natpisom svome ocu Titu Juliju Lauri. Ovaj Tit Julije Laura za svoga je života obnašao u Lopsiki dvije važne gradske dužnosti - bio je edil (*aedilis*), tj. kao jedan od dvojice brinuo se o javnom redu i sigurnosti, komunalijama i čistoći, organizaciji priredaba, te imao nadzor nad prometom i trgovinom, i *duumvir*, odnosno kao jedan od dvojice stajao je na čelu gradskog vijeća (*ordo decurionum*). Posebno je karakteristična i vrlo rijetka navedena dužnost *II vir quinquennalis*, što znači da je bio zadužen za popis imovine, koji se obavljao svake pete godine, svojih sugrađana koji su trebali plaćati porez. Budući da je tu dužnost obavljao dvaput (*bis*), uz prije navedeni edilitet koji mu je kao magistratura nižega ranga omogućila ulaz u gradski *ordo*, moramo zaključiti da se radi o veoma uglednoj osobi koja je niz godina obavljala ne samo odgovorne nego i najvažnije municipalne dužnosti. Navod tih dužnosti izravna je potvrda municipalnog statusa Lopsike.

Restituirano ime magistrata (*Titus Iulius Laura*) ima prema pravilnom rimskom onomastičkom obrascu sva tri uobičajena imena, koje prati navod tribusa

⁴² K. PATSCH, 1900, 96.

⁴³ M. ZANINOVIC, 1975, 159-166.

Sergija.⁴⁴ Dakle, radi se o slobodnom rimskom građaninu, a to isto vrijedi i za njegovu kćer. Prema imenima rekli bismo da se radi o Italicima, međutim, imajući u vidu da je Lopsika peregrinska zajednica koja je stekla municipalitet, te posebno gentilicij *Iulius*, koji je veoma čest kod autohtonog stanovništva koje građansko pravo stječe za nekog od careva iz porodice Julijevaca, zaključujemo da se radi o pripadnicima romanizirane domaće porodice. Budući da ne znamo ime Titova oca,⁴⁵ a nikako se nije ni moglo restituirati, ne znamo radi li se ovdje o drugoj i trećoj ili trećoj i četvrtoj romaniziranoj generaciji. O tome ovisi datiranje natpisa. S obzirom na sadržaj, imenske obrasce i paleografske osobitosti natpis ima karakteristike natpisa iz doba ranog principata. Uzmemo li u obzir generacijski odnos od 30 ili 40 godina između Titova oca, koji je možda prvi u porodici postao rimski građanin, te Titove kćeri Procille natpis datiramo u razdoblje oko sredine 1. st. nakon Krista.

Carski gentilicij *Iulius* pomaže i pri okvirnom utvrđenju doba kada Lopsika postaje municipij. Mislimo da se to zbilo u doba vladavine Augusta ili Tiberija. Ranije mišljenje da navod tribusa Sergija znači stjecanje municipaliteta za Augusta je napušteno. Lopsi su uživali *ius Italicum (Latium)*, pa iako nije jasno kakve su sve povlastice imali na temelju toga prava, vjerujemo da im nije bilo neophodno što prije steći municipalitet. Iz tog razloga prihvatljivije bi bilo dobivanje municipaliteta u doba Tiberija, što ne znači da ga nisu mogli steći ranije, možda krajem Augustove vladavine. No to i nije toliko bitno. Bitna je potvrda municipaliteta navodom magistratura Tita Julija Laura i zaključak da je Lopsika municipij u prvoj polovici 1. st. nakon Krista. Budući da je taj magistrat pripadnik domaće romanizirane porodice još zaključujemo da domaći povlašteni sloj i dalje pod rimskom vlašću ima vlast u svim segmentima javnoga i gospodarskoga života na cjelokupnom prostoru svoga municipija.

O autohtonom podrijetlu stanovnika Lopsike imamo još jedan konkretniji epigrafski dokaz. Na nadgrobnom spomeniku pronađenom godine 1896. zabilježeno je da Julija Tercija Toruka podiže za svoga života monumentalni nadgrobni spomenik s natpisom svojoj kćeri Juliji Paulli, kćeri Seksta, i unuci Appuleji Marcelli, kćeri Gaja.⁴⁶ Ime *Toruca* je domaće (liburnsko), a udruženo ponovno s gentilicijem *Iulia(-us)* nepobitno dokazuje da se radi o pripadnici domaće porodice koja je rimsko građansko pravo stekla u doba Augusta ili Tiberija. I njezina kći Paulla ima isti gentilicij, a gentilicij unuke povezuje tu porodicu iz Lopsike s uvaženim pripadnicima romaniziranog roda Appuleja iz Enone i Jadera.⁴⁷ Na temelju epigrafskih karakteristika natpis se može datirati u razdoblje ranoga principata, a budući da Julija Tercija Toruka uz latinska čuva još

⁴⁴ Muški oblik kognomena *Laurus* zabilježen je u Saloni na natpisima *CIL* 3, 9381 i *CIL* 3, 2553. Usp. G. ALFÖLDY, 1969, 228.

⁴⁵ Ime Titova oca moglo je biti domaće (liburnsko), a to bi značilo da je Tit Julije Laura pripadnik druge, a njegovna kći Procilla treće generacije ove romanizirane obitelji iz Lopsike.

⁴⁶ *Iuliae Sext(i) filiae* / *Paulle f(i)liae* / *Appuleiae* / *C(ai) fil(iae)* / *Marcellae nep(iti)* / *Iulia C(ai) fil(ia) Tertia* / *Toruca viva* / *f(ecit)*. J. BRUNŠMID, 1898, 171-172; J. BRUNŠMID, 1907, 201-202; M. ZANINOVIĆ, 1984, 37.

⁴⁷ O rodu Appuleja kao i svim imenima navedenim na natpisu usp. G. ALFÖLDY, 1969, 60-61, 237, 261, 307, 313.

uvijek svoje domaće ime, ovaj natpis možemo datirati nešto ranije nego prethodni, odnosno u prvu polovicu I. st. nakon Krista.

Osim ova dva natpisa drugih konkretnijih nalaza rimskoga doba iz Sv. Jurja nema. Preostaje nam da se još osvrnemo na teritorij municipija Lopsike o kojemu se dosad pisalo samo okvirno na temelju analogija i istoga imena otočića u Sv. Jurju i gradine u Krasnu (Lisac).⁴⁸

Kad smo govorili o postanku zajednice, okvirno smo odredili njezin teritorij. Sada ćemo pokušati biti precizniji, no kako se ne radi o prirodno zatvorenoj cjelini bit će prijeko potrebne pretpostavke koje ćemo nastojati koliko bude moguće potkrijepiti dokazima. Uz ranije spomenuta gradinska naselja koja smo smjestili unutar zajednice i konfiguraciju terena pri tome pomažu analogije s teritorijima drugih obližnjih zajednica, odnosno municipija.

Govoreći o teritoriju zajednice Lopsa, sa sigurnošću smo utvrdili da je u njega sjevernije od Sv. Jurja ulazilo područje Kalića, južnije područje Selina, u unutrašnjost područje Hrmatina i istočnije područje oko prijevoja Oltari. Još smo kao mogućnost pretpostavili da već tada u teritorij Lopsa ulazi prostor Lukova, odnosno u unutrašnjosti Krasno polje. Ako je za doba postojanja zajednice bilo dvojbe, ona za doba municipija nestaje. U Lukovu se nije razvilo naselje koje bi u rimsko doba moglo konkurirati Lopsiki. Do Ortopte, prvog municipija južnije, daleko je veća udaljenost nego do Lopsike, pa je logično taj prostor priključiti sada, ako ne i ranije, Lopsiki. Iako na temelju istraženosti terena još ne možemo biti precizniji, na temelju indicija i konfiguracije terena možemo južnu granicu pomaknuti do Bilučće, a još smjelije sve do Donje Klade.⁴⁹ U tom slučaju u teritorij zajednice ne bi ušao samo obalni ili priobalni prostor već i prostor Velebita koji su Podgorci koristili tijekom ljetnih mjeseci za ispašu stoke, prikupljanje sijena i druge potrebe. Sve do nedavno postojala je tradicija da stanovnici obalnih i priobalnih mjesta sezonski borave u Velebitu. Iako je ta ne samo tradicija nego i potreba danas potpuno nestala, stariji žitelji se još sjećaju svih mjesta gdje su boravili i naziva livada na kojima se slobodno napasala stoka ili kosila trava. Da je takva tradicija postojala još u antici najbolje svjedoči tzv. "pisani kamen" u Kosinjskom Bakovcu.⁵⁰ Tu duboko u unutrašnjosti bila je granica između prekelebitskih Parentina i primorskih Ortoplina kojima se još i posebno dopušta pristup vodi. Dakle, analogijom na donedavne običaje odlaska u Velebit, u prostor municipija valja uključiti Ječmišta i Pogledalo, sezonska staništa Podgoraca od

⁴⁸ M. ZANINOVIĆ, 1975, 163; M. ZANINOVIĆ, 1980, 191-192; M. ZANINOVIĆ, 1989, 12-13.

⁴⁹ U Donjoj Kladi, registrirano je željeznodobno gradinsko naselje (Karta I, 13). Tu vrlo strma, duboka i dugačka Velika draga čini izvrsnu prirodnu granicu prema sljedećem registriranom gradinskom naselju (Golubić-grad) u Donjem Starigradu (Karta I, 14), gdje se život nastavlja tijekom antike i duboko u srednji vijek (A. GLAVIČIĆ, 1966, 395). Budući da je kod Donje Klade otprilike jednaka udaljenost do Lopsike i Ortopte, a imajući u vidu spomenutu Veliku dragu kao izvrsnu prirodnu granicu, pretpostavljamo da bi se do tuda na jug mogao protezati teritorij Lopsike. No u svemu tome mora se biti vrlo oprezan. Nalaz *in situ* terminacijskog natpisa kod Ortopte (Stinice) pokazuje da se teritorij susjedne zajednice Bekosa nalazilo svega oko 1,5 km udaljen od središta zajednice Ortoplina pa nije isključeno da nas i drugdje dočekaju slična iznenađenja.

⁵⁰ *CIL* 3, 15053: *Ex conventione finis / inter Ortoplinos et Parentinos aditius ad aquam / vivam Ortoplinis passus / D latus* I. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1968, 65.

Lukova, Biluće i Ažić Lokve, ili ako uključimo i Donju Kladu, ulazi i prostor Babrovca, odnosno radi lakše orijentacije prostor oko Zavižana.⁵¹

“Pisani kamen” poslužit će nam i kao analogija za prostor Krasna. Naime, Kosinjski Bakovac, mjesto gdje se još i danas na stijeni nalazi uklesan terminacijski natpis,⁵² duboko je u prostoru ličkog obronka Velebita. I Krasno polje je s onu stranu planine, ali, iako je to teško uspoređivati, malo pliće. Na temelju takve komparacije, i kao što smo pri opisu gradinskog naselja na Liscu istakli da se njegovo ime izravno povezuje s imenom otočića Lisca u Sv. Jurju, možemo zaključiti da je Krasno polje, iz prometnih, trgovačkih i strateških razloga uključeno u teritorij municipija Lopsike. Krasno polje prema istoku završava manjim prijevojem prema današnjem selu Kuterevu i to bi, čini nam se, bila prirodna granica teritorija Lopsike. Ali tu je postojao još jedan tobožnji međaš. Prema navodu u literaturi na njemu piše da je *limites inter Gepidos et Japodes*,⁵³ a nalazi se kod jednog vrela u blizini sela Švica. Takav bi natpis, jer je mjesto nalaza na samom rubu Velebita, gotovo u Gackom polju,⁵⁴ duboko u prostoru koji se drži Japodskim stvorio sasvim novo stanje. Budući da je sadržaj natpisa malo vjerojatan i da J. Brunšmid, koji je imao potpunije informacije, dvoji o njegovu postojanju, nećemo ga uzeti u razmatranje.

Ostaje nam još bliže definirati sjevernu i sjeveroistočnu granicu teritorija Lopsike. Gradinsko naselje iznad današnjeg Kalića krajnja je poznata točka od koje sjevernije možemo uključiti još prostor današnjeg zaseoka Planikovac. Dalje prema Senju i nema baš pogodnih mjesta za razvoj naselja, što ne znači da je taj prostor bio pust i da npr. u blizini današnjih uvata Ujča i Spasovac nije mogla obitavati neka manja porodica u željezno ili u rimsko doba. No za to nemamo dokaza. Smještaj gradine Samograd podno planinskog prijevoja Hrmotine podrazumijeva da sa sigurnošću prostor istoimenog sela uključimo u teritorij Lopsike. Tako smo se uzdigli u planinu i prateći konfiguraciju terena prema jugoistoku, tj. prema prijevoju Oltari i Krasnom polju, u teritorij uključujemo i prostor zaseoka Liskovac, Tuževac i Rakita. Radi pojednostavljanja, a prateći smjer pružanja Senjskog bila u pravcu jugoistoka do Krasnog polja, u prostor municipija uključujemo i prostor primorskog obronka Senjskog bila, koji je bio prirodna granica prema onostranim Avendoatima i Arupinima. Senjsko bilo u pravcu sjeverozapada proteže se sve do prijevoja Vratnik, koji je, kako se smatra, pripadao teritoriju Senije. Pretpostavljamo da bi zbog konfiguracije terena u teritorij Lopsike valjalo uključiti i prostor sjevernije od Hrmotina, odnosno prostor današnjeg sela Stolac i više okolnih zaselaka. Tako smo teritorij Lopsike proširili na sjever sve do otprilike prijevoja Vratnik. Budući da je dokazano kako je u

⁵¹ Postoji priča o još jednom pisanom kamenu, odnosno natpisu na stijeni iznad izvora vode. Pobliza lokacija nije poznata, a u obzir dolazi izvor Živa vodica (“aqua viva”) na putu od Ječmišta prema Zavižanu ili izvor u malo južnijim Borovim vodicama. Je li ta priča nastala prepričavanjem prema poznatom i prije spomenutom “pisanom kamenu” ili stvarno postoji dokaz za nju, nismo saznali.

⁵² Razni pojedinci ostavljali su na stijeni kraj natpisa svoje tragove pa je natpis prilično oštećen. Stoga ga je prijeko potrebno osigurati od takvih pojedinaca jer prema najnovijim saznanjima s kojima raspoložemo uskoro bi moglo doći do znatijih oštećenja i natpisa i stijene čime bi se izgubio izuzetno rijedak arheološki spomenik *in situ*.

⁵³ J. BRUNŠMID, 1898, 12.

⁵⁴ Prostor sela Švica i vjerojatno Kutereva ulazio je po svoj prilici u teritorij Arupina.

teritorij Senije spadao prijevaj Vratnik, zbog blizine Stoca i mogućeg ugrožavanja najvažnije prometne točke za gospodarstvo Senije, mogli bi pretpostaviti da je Stolac bio unutar teritorija Senije. Ali ponovno zbog konfiguracije terena, jer se Stolac nalazi iznad Senjske drage koja je izvrsna prirodna granica, te da su držanjem prijevoja Vratnik stanovnici Senije imali apsolutnu kontrolu kretanja i prometa, ipak se odlučujemo prostor Stoca uključiti u teritorij Lopsike. Moguće su tu i neke druge kombinacije, ali su one još hipotetičnije. U Stocu je pronađen republikanski denar (familia Flaminia).⁵⁵ Taj usamljeni nalaz pokazuje prometnu i trgovačku važnost prostora Stoca na komunikaciji Sv. Juraj - Vratnik, pa i ovo razmišljanje koristimo kao neki dokaz rečenoj pretpostavci. Dakle, krajnju sjeveroistočnu granicu teritorija Lopsike zatvarali bi primorski obronak Senjskog bila i rub Senjske drage. Priznajemo da za takvu pretpostavku i nemamo baš čvrste dokaze, ali se u nedostatku boljeg rješenja ipak odlučujemo za nju. Od prostora Stoca treba još povući liniju prema nekoj točki na obali. Odlučili smo se za zaselak Planikovac, pa bi linija Stolac - Planikovac bila sjeverna granica teritorija Lopsike, koju smjelije možemo povući još sjevernije na liniju Stolac - uvala Spasovac. Opisani pretpostavljeni teritorij Lopsike imao bi površinu od oko 170 km². Još jednom ističemo da su bile prijeko potrebne pretpostavke koje će u budućnosti dokazati ili osporiti daljnja istraživanja.

Na spomenutom teritoriju odvijao se život stanovnika municipija tijekom antike. Sama Lopsika imala je vjerojatno brz razvoj krajem 1. st. prije Krista i tijekom 1. st. nakon Krista. Međutim, sjevernije od nje snažno se razvija Senija, koja zahvaljujući boljem prometnom položaju i zbog nazočnosti Italika postaje najvažnije rimsko središte ne samo bliže okolice i ovog dijela jadranske obale nego i duboke unutrašnjosti. I dok je možda još tijekom 1. st. Lopsika, pretpostavljamo, mogla konkurirati Seniji kao luka i trgovište, tijekom 2. i u 3. st. ona stagnira u sjeni spomenutoga cvatućega grada, koji je to u pravom smislu te riječi. Lopsika se iz spomenutih razloga nije mogla uzdići do toga stupnja i kao središte municipija i već odavno romaniziranog pučanstva zadržava samo lokalno značenje. Iz toga razdoblja nemamo nikakva nalaza pa nešto određenije ne možemo ni reći. Daljnja njezina sudbina istovjetna je sudbini drugih gradova šireg područja, odnosno u doba kasne antike započinje njezin kraj, koji se zbio u preciznije neodređeno doba velike seobe naroda i ranoga srednjeg vijeka. Lopsika se spominje još i u kasnijim pisanim izvorima, i to kod Anonima iz Ravene i Guida u promijenjenom vulgariziranom romansko-ilirskom obliku *Puplisca* i *Publisca*.⁵⁶ Dokazano je da se Anonimni Ravenjanin pri sastavljanju svoga djela *Cosmographia* poslužio antičkim izvorima.⁵⁷ Stoga spomen Pup(b)liske ne odražava stvarno stanje i držimo da je ona tako temeljito razorena da se ponovno spominje tek u 12. st., i to ne kao naselje već kao crkva, odnosno samostan Sv. Jurja, od čega nastaje današnje ime Sv. Juraj.⁵⁸ To ne znači da nije postojalo nikakvo naselje, ali će proći dugo vremena dok značenje Sv. Jurja ne bude barem približno značenju Lopsike tijekom željeznog doba i antike.

⁵⁵ Z. DUKAT - A. GLAVIČIĆ, 1975, 172.

⁵⁶ Geographus Ravennas, IV, 22 i V, 14; Guido Pisanus 116.

⁵⁷ Guido je pak pri svom pisanju koristio djelo Anonimnog Ravenjanina.

⁵⁸ P. ROGIĆ, 1965, 39.

Ime *Lopsica*, koje se prema tumačenju lingvista izvodi iz korijena *lub* (mjesto na brijegu) i karakterističnog liburnskog završetka *-ica*, budući da su imena konzervativna i ostaju i onda kada se jezik u njihovu području mijenja, nije nestalo. Naime, stari Hrvati naselivši se na ostacima nekadašnjega grada, zatekli su tamo dio autohtonog stanovništva koje je svoje mjesto nazivalo *Pup(b)liska*. To ime preuzimaju Hrvati koji ga prilagođavaju svom izgovoru i od njega pokraćivanjem i premještanjem slova nastaje *Lisac*. Ime otočića *Lisca* u današnjem Sv. Jurju, uz legendu o potonulom gradu *Liscu* i arheološke nalaze koje treba upotpuniti sustavnim istraživanjem, svjedočanstva su prošlosti središta teritorijalne zajednice *Lopsa (civitas Lopsica)* i rimskoga grada (*municipium Lopsica*), čiju smo arheološku problematiku nastojali kompleksno obraditi u članku.

LITERATURA:

- ALFÖLDY, G., 1969. - *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge, Bh. 4, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.
- BRUNŠMID, J., 1898. - Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije, *VHAD*, n.s., 3, 150-205.
- BRUNŠMID, J., 1902. - Nahođaji bakrenog doba iz Hrvatske i Slavonije, *VHAD*, n.s., 6.
- BRUNŠMID, J., 1907. - Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu, *VHAD*, n.s., 9.
- ČAČE, S., 1979. - Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *RFFZd*, 18(8), 1978/79, 43-125.
- ČAČE, S., 1988. - Položaj rijeke Telavija i pitanje japodskog primorja, *RFFZd*, 27 (14), 1987/88, 65-92.
- ČAČE, S., 1991. - Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr.n.e., *Diadora*, 13, 55-76.
- ČAČE, S., 1993. - Broj liburnskih općina i vjerodostojnost Plinija (Nat. hist. 3, 130; 139-141), *RFFZd*, 32(19), 1992/93, 1-36.
- DUKAT, Z. - GLAVIČIĆ, A., 1975. - Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice, *SZ*, 6, 167-198.
- FORENBAHER, S., 1991. - Tragovi brončanodobnog služenja pećinom Separovačom kod Donje Klade, *SZ*, 18, 217-225.
- GLAVIČIĆ, A., 1966. - Arheološki nalazi iz Senja i okolice, *SZ*, 2, 383-420.
- GLAVIČIĆ, A., 1967-68. - Arheološki nalazi iz Senja i okolice (II), *SZ*, 3, 5-45.
- GLAVIČIĆ, A., 1970. - Arheološki nalazi iz Senja i okolice (III), *SZ*, 4, 45-70.
- GLAVIČIĆ, A., 1984. - Arheološki nalazi iz Senja i okolice (VI), *SZ*, 10-11, 7-28.
- GLAVIČIĆ, M., 1991. - Željeznodobna i antička naselja podno Velebita, *RFFZd*, 31(18), 1991/1992, 97-119.
- GLAVIČIĆ, M., 1994. - Značenje Senije tijekom antike, *SZ*, 21, 41-58.
- GLAVIČIĆ, M., 1995. - Pregled prapovijesnih nalazišta na primorskom obronku Velebita, *Paklenički zbornik*, 1, Starigrad-Paklenica, 215-222.
- GLOGOVIĆ, D., 1989. - *Prilozi proučavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu*, Zavod za arheologiju JAZU, Monografije, 1, Zagreb.
- GLOGOVIĆ, D., 1992. - Noževi tipa Sv. Juraj, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 9, Zagreb, 23-27.

- KOZLIČIĆ, M., 1981-82. - Ušće rijeke Tedanija (Ptol. II 16,2), *SZ*, 9, 15-32.
- MARGETIĆ, L., 1977. - Il Ius Italicum delle comunità liburniche (Plin. Nat. hist. III, 21, 139), *ŽA*, 27, 2, 401-409.
- MARGETIĆ, L., 1979. - Plinio e le comunità della Liburnia, *ACRSR*, 9, 299-339.
- MARGETIĆ, M., 1993. - Odnosi Liburnije i Istre u antici i ranom srednjem vijeku, *RZPZHazu*, 35, 37-61.
- MATIJEVIĆ-SOKOL, M., 1994. - Povijesna svjedočanstva o Senju i okolici (Antički izvori), *SZ*, 21, 25-40.
- PATSCH, K., 1900. - *Die Lika in römischer Zeit*, Schriften der Balkancommission, Antiquarische Abteilung, I, Wien, 1900. (*Lika u rimsko doba*, Ličke župe, Gospić, 1990, prijevod Z. Derossi)
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1968. - Novi Dolabelin "terminacijski" natpis iz okolice Jablanca, *VAMZ*, III, 3, 63-73.
- ROGIĆ, P., 1965. - Naseljenost velebitske primorske padine kroz historiju, *SZ*, 1, 35-68.
- SUIĆ, M., 1976. - *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- TEŽAK-GREGL, T., 1984. - Nov prethistorijski nalaz iz Jurjeva, *SZ*, 10-11, 1-6.
- ZANINOVIĆ, M., 1975. - Antički natpis iz Jurjeva, *SZ*, 6, 159-166.
- ZANINOVIĆ, M., 1980. - Antička naselja ispod Velebita, *SZ*, 8, 187-196.
- ZANINOVIĆ, M., 1984. - Stanovništvo velebitskog podgorja u antici, *SZ*, 10-11, 29-40.
- ZANINOVIĆ, M., 1989. - Naselje i teritorij u antici Hrvatskog primorja, *Izdanja HAD*, 13, 9-16.

Karta I. - Željeznodobna gradinska naselja koja su ulazila u sastav teritorijalne zajednice Lopsa (br. 1 - 12).

Napomena:

radi bolje preglednosti naznačena su rimskodobna naselja i neki današnji važniji orijentiri. Približno su ucrtani i glavni putovi kojima se prije izgradnje modernih prometnica odvijao promet između mora i unutrašnjosti.

Map I. - Iron age hill-fort settlements which made part of territorial unit of Lopsi (no. 1-12)

Remark:

For the better orientation Roman settlement and some present important check-points have been indicated. Main roads for connecting the sea with the hinterland, built before the building up of modern communications, have been approximately drawn in the map.

Željeznodobna gradinska naselja:

Iron age hill-fort settlements:

1. Gradina i otočić Lisac - Sv. Juraj
2. Jablanova - Rača
3. Čelinka - Žrnovnica
4. Zagon
5. Brinovača - Seline
6. Klisa - Lukovo
7. Glavičica - Lukovo

8. Gredina - Ažić Lokva
9. Lisac - Krasno polje
10. Torina - Kalić
11. Samograd ponad Sv. Jurja
12. Krstače
13. Gradina - Donja Klada
14. Golubić-grad - Donji Starigrad

Miroslav Glavičić: CIVITAS - MUNICIPIUM LOPSICA

S u m m a r y

After the facts either from the literature or from personal research observations author in this paper deals with 12 up-to-now registered hill-fort settlements (7 insufficiently known to archaeological literature), which happened to be built during the Iron Age at the suitable places in the vicinity or in a wider surroundings of St. Juraj. As far as it was possible those hill-fort settlements enabled author to follow the process of arising of territorial units (*civitas*), whose centre was at Gradina in St. Juraj. Ancient written sources mention that centre (*oppidum*) as *Lopsica*, and in the Roman times it became *municipium*, which is epigraphically confirmed. On the basis of the onomastic analyse of inscriptions author concludes that in both administrative and economical structure of *municipium* the leading role was in the hands of local romanized privileged class. *Civitas* and *municipium* had the territory not only along the coast but deeply spreading towards the interior of the mountain Velebit. Due to analogies and the configuration of the ground the *municipium* is determined to have an area of about 170 km². Having such favourable natural circumstances *Lopsica* was the centre of the community during its existence in Iron Age and Roman period which might have overpassed the narrow local frames. By the end of ancient times *Lopsica* disappeared from the historical scene and the new settlement which was about to grow in medieval time was called and still is St. Juraj.

T. I. 1. Sv. Juraj, pogled s gradinskog naselja Samograd na Gradinu i otočić Lisac; 2. Sv. Juraj, pogled iz mjesta na gradinsko naselje Samograd.

T. I. 1. St. Juraj, view from the hill-fort settlement of Samograd and the little island of Lisac; 2. St. Juraj, view from the place at the hill-fort settlement of Samograd.

T. II. 1-2. Sv. Juraj - snažni podzidi terasa gradinskog naselja Samograd.

T. II. 1-2. St. Juraj - massive sub-walls of the terraces of the hill-fort settlement of Samograd.

1

2

T. III. 1. Žrnovnica kod Sv. Jurja - pogled na sjeveroistočnu stranu gradinskog naselja Čelinka između uvala Žrnovnica i Duboka; 2. Seline kod Sv. Jurja - pogled na sjevernu stranu gradine Brinovača.

T. III. 1. Žrnovnica near St. Juraj - view to the north-east side of the hill-fort settlement of Čelinka between the valleys of Žrnovnica and Duboka; 2. Seline near St. Juraj - view to the northern side of the hill-fort Brinovača.

1

2

T. IV. 1. Lukovo - pogled na južnu stranu gradinskog naselja Klisa u uvali Zala; 2. Lukovo - pogled na nepristupačnu istočnu stranu gradinskog naselja Klisa.

T. IV. 1. Lukovo - view to the southern side of the hill-fort settlement of Klisa in the valley of Zala; 2. Lukovo - view to the steep eastern slope of the hill-fort settlement of Klisa.

1

2

T. V. 1. Lukovo - pogled s obale na gradinska naselja Glavičica ponad mjesta i Gredinu u Ažić Lokvi; 2. Kalić - gradinsko naselje Torine tijekom devastacije.

T. V. 1. Lukovo - view from the coast to the hill-fort settlement of Glavičica and Gredina at Ažić Lokva; 2. Kalić - hill-fort settlement of Torine during devastation.

T. VI. 1. Sv. Juraj - natpis s navodom magistratura Tita Julija Laure.

T. VI. 1. St. Juraj - inscription with titles of Titus Iulius Laura.